Ержанов Еркебулан Даукенбаевичтің «8D03102 – Мәдениеттану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Қазақ ырымдары ұлттық мәдени код ретінде» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АҢДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертация жұмысында қазақ халқының әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі институтының маңызды бір бөлігі – ырым-тыйымдар – ұлттық код ретінде қарастырылады. Тақырыпты зерттеудің ғылыми бағдарлары ұсыныла отырып, зерттеу барысында әлемдік ғылыми қауымдастықтағы әдіснамалар негізге алынады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі.

Диссертациялық зерттеу жұмысы қазақстандық мәдениеттанулық ғылымының зерттеу алаңына ұсынылып отырған тың тақырыптардың бірі. Біз үшін қазақ ырымдарын ұлттық мәдени код ретінде қарастыру маңызды. Қазақстан тәуелсіздік алғанына отыз жылдан астам уақыт болды. Осы уақыт аралығында мемлекеттігіміздің тұғыры бекем болуы үшін, қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени, рухани, экономикалық жаңа мүмкіндіктері ашылып, ұрпақ санасы мен халық қажеттілігінің талғам деңгейі өзгерген шақта, халқымыздың өзіне тән жеке мәдени кодтық құндылықтарын зерделеп, ұрпаққа өнегелік тәлім беру, ұлттық идеологияға, жеке тұлғаларға, индивидтер тобына тән саналы немесе бейсаналық, архетиптік түсінікті қайта жаңғыртып, заман талабына сай жаңаша көзқараста реконструкциялау міндеті тұр. Сондықтан да қазақ ырымдарын ұлттық код ретінде қарастырып, оның мағынасын ашып көрсету бүгінгі заман талабынан туындаған өзекті мәселеге айналған. Екінші бір қырынан алғанда, заманауи деколонизация үрдістері, алдымен, іргелі субстрат болып саналатын ұлттық кодтарды ашып көрсетумен де байланысты болып отыр. Бұл да – онтологиялық мәні бар құндылықтық мағыналы беталыс. Осы беталысқа орай, қазақ халқының да ырым-тыйымдарының өзіндік нарративтік құндылықтық мәнін мойындау мен бағалау, зерттеу мен түп мәнін пайымдау заман талабынан туындап отыр.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Таңдалып алынған тақырып мәдени антропологиялық ғылымдарда бұрын-соңды арнайы, толыққанды диссертация көлемінде толық зерттелмеген. Ертедегі мәдениеттің кереметі аталған Грек трагедиясының архетипі – діни ғұрыптан, ырымшылдық, ертегі-аңыздардан бастау алғанын білеміз. Осы туындылар философиялық тұжырымдамалық пікірлеріне шығармашылық арқау болған ойшылдар – Сократ, Платон, Аристотельдердің ойларымен көмкерілген. Мұндай үдеріс кейініректегі неміс классиктерінің өкілдері – «Адам танымы» мәселесіндегі – И.Кант және абсолютті идеализмнің негізін қалаушы – Г.Гегель, аксиологиялық трансцендентализмнің негізгі өкілдері – Г.Риккерт, жаңакантшыл – Э.Кассирер, персоналистік онтологизм, өркениет теориясының өкілдері – В.Дильтей, О.Шпенглер, А.Тойнби, Ч.Моррис, Ч.Пирс, М.Фуко, В.Тэрнер, К.Леви-Стросс,

Д.Фрэзер, Ж.Деррида, Ж.Делез, Ф.Гваттари, Ю.М.Лотман, А.Ф.Лосев еңбектеріндегі мәдениеттің маңызды мәселелерін қарастырумен ұштасады.

Қазақстандық ғалымдар Қ.Ә.Әбішев, М.З.Изотов, У.Е.Ерғали, А.Қ.Қасабек, Б.Қ.Құдайбергенов, Т.Х. Ғабитов, Т.Айтқазин, Н.Байтенова, Д.Кішібеков, Ә.Н.Нысанбаев, Қ.Ш.Нұрланова, Б.Ғ.Нұржанов, Н.Шаханова, С.Е.Нұрмұратов, Н.А.Аюпов зерттеулеріндегі философиялық тұжырымдары – ұлттық дүниетаным аясындағы көптеген мәселеге жаңаша көзқарас тұрғысынан қарауға ой салды. Олардың еңбектеріндегі негізгі идеялар мәдениеттанулық теорияларға сүйене отырып, ырым-жоралғылардың қазақ халқының мәдени коды ретіндегі орнын көрсетуге ұмтылудағы ғылыми дәлелдеулерге тың мүмкіндіктер ашты.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Қазақ халқының күнделікті тұрмысындағы ырым-жоралғылар мен тыйымдардың олардың өмір сүру дағдыларына тигізер әсері мен маңызын мәдени код ретінде ұсына отырып, оның мағынасын, шығу тегін, замануи келбетін мәдениеттанулық тұрғыдан ашып көрсету – зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты.

Зерттеу жұмысы **мынадай міндеттерге** сүйенеді:

- жалпы ұлттық дүниетанымды, ұлттық мәдени кодты зерттеудің теориялық-әдіснамалық бағдарларын айқындау мен интегративті түрде құрылымдау; - түркі халықтарындағы әдет-ғұрып пен салт-дәстүр бағдарланған тұтас дүниетаным аясындағы өзіндік синкреттік тұтастықты саралау мен олардың өзіндік ерекшеліктерін салыстыру; - қазақ халқына тән ырым-тыйымдардың тарихи қалыптасуы мен эволюциясы және оның пайда болуының діни, ритуалдық (рәміздік), психологиялық, мәдени негіздемелерін ашып көрсету;

- қазақ халқындағы ырымдар, салттар, рәсімдердің табиғаты мен архетиптер ретіндегі көріністерінің тұрмыс-тіршіліктегі келбетіне талдаулар жасау және олардың ішкі мағынасы мен мәнін ұсыну;

- қазақ ырымдарын тұтас институт ретінде қарастыра отырып, оны мәдени-антропологиялық тұрғыдан құрылымдық-функционалдық негізде талдау, жүйелеу, топтау;

- қазақ ырымдарының тәжірибелік таным мен ұлттық тәрбие аясындағы өнегелік мағынасын таразылау, ұрпақтарға игілікті ықпал өрісінің технологиясын зерделеу;

Зерттеудің нысаны: Қазақ халқының тарихи қалыптасқан дүниетанымы мен өмір салттары.

Зерттеу жұмысының пәні: Ұлттық мәдени код ретіндегі қазақ ырымдарының келбеті, тарихы, құрылымдануы, заманауи өркениеттік үдерістер аясындағы алатын орны.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

1. Әдіснамалық қағидаттар шеңберінде ырымдардың мәдени кодтық табиғатын зерттеудің бағдарлары айқындалды, «код» және «мәдени код» түсініктері батыстық әлеуметтанушылар, мәдениеттанушылар, философтар, психологтар және тіл мамандарының тұжырымдамалары аясында

қарастырылды. Соның нәтижесінде ұлттық мәдени кодты зерттеудің бағдарлары айқындалды.

2. Қазақ әлеміндегі этномәдени ырымдарға иллюстративті, герменевтикалық, жаһандық салыстырмалы талдаулар жасау негізге алынып, олардың түпбастаулары: түркі халықтарының тарихи дүниетанымындағы қасқыр, барыс, бұғы, аққу, үйрек т.б. – тотемдікпен, фетиштік, әйел бейнесі, аңшылыққа қатысты ырымдар, салт-дәстүрлер аясында салыстырмалы талдау жасала отырып, оның нәтижесінде туындаған ортақ түбірлестік пен әрқайсысының өзіне тән төлтумалылығы мен трансформациялары ашып көрсетілді.

3. Қазақ ырымдарының қалыптасуының эволюционистік, диффузионизмдік беталыстары мен «Ұлы дала» тарихи-мәдени аймағындағы дамыған үрдісі мен беталысы – арғы түркілік, ғұн-сақ заманындағы дүниетаным мен исламға дейінгі тәңіршілдік, зороастризм, шаманизм дәстүрлеріндегі жиі қолданатын әртүрлі культтер аясында қарастырылып, олардың сакральді және өмірлік-тәжірибелік қырларының онтологиялық мағынасы ұсынылды.

4. Қазақ халқының байырғы ырым-жоралғылары мен тыйымдары және одан туындаған салт-дәстүрлер мен рәсімдердің қоғамдық санадағы архетиптік бейнелерінің эволюциясы көрсетіле отырып, өмірлік функциялары зерделеніп, олардың сакральдік, рәміздік, тәжірибелік-прагматикалық жақтары қамтылды.

5. Қарақ ырымдарының шығу көздері: қорқу, сенім; географиялық аймақтық; табиғатпен үйлесімділік; қауіпсіздік пен сақтық және т.б. екені ұсынылды, сыртқы әлем мен қоршаған ортаға қызмет ететін этикеттік ырымдардың түрлері көрсетіліп, босану, тасаттық, құрбандық шалу сияқты салттардағы қазақ ырымдарын мәдениеттанулық жіктеу кезінде диахронды, синхронды көзқарастарды және интерактивті салыстыруды қамти отыра, олардың мәдени антропологиялық картасы қалпына келтірілді.

6. Этика теориялары аясында заманауи мәдениеттегі қазақ ырымдарының тәрбиелік-өнегелік мәні ашылды, «қазақ ырымы - халықтың этикалық кодексі» екеніне ғылыми түсіндірмелер берілді.

7. Ырымның әлеуметтік-мәдени құндылықтары мен тәжірибелік-өнегелік қырлары: экологиялық сананы қалыптастыруда жоғары деңгейге ұмтылу, денсаулық пен тұлға қалыптастыруға негізделген ырымдар, «Адам – Әлем – Табиғат» үйлесімділігіндегі өмір сүру, адам құқықтары мен еркіндікті сақтау секілді заманауи құндылықтарға келіп тірелетіндігіне байланысты дәйектемелер келтірілді.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар.

1. «Код» түсінігін семиотикалық және эпистемологиялық бағалаулар мен мәдени кодтың негізгі мағынасын ашу үшін әлемдік мәдениеттанулық, философиялық, әлеуметтанулық, психоаналитикалық тұжырымдамаларды барынша тұтасынан қайтадан саралау біз қарастырып отырған мәселенің әдіснамалық бағдарларын құрайды. Осы орайда, алдымен, байырғы түркілік дүниетанымға шолу жасап өту параметрлері зерттеу мәселеміздің бағдарларын ұсынумен келіп ұштасады.

2. Түркі мәдениетіндегі ырымдардың синкреттілігі мен дифференциациялық ерекшеліктері қазақ халқындағы мәдени кодтардың шынайы табиғатын аша алды. Ол мифологиялық, діни, ритуалдық, фольклорлық, тотемдік, анимистік көзқарастардың туындысы. Мәселен, от рухы, аңшылық пірлері, нимат ырымы, аю тотемі, тазару рәсімі, аңшылықтағы сәттілік өзіндік жеке мазмұны арқылы ашылатын мәдени кодттарды құрылымдайтын элементтер болып саналады. Бұлар – сакральді және тұрмыстық мағыналы экзистенцияны құрылымдай алады.

3. Қазақ ырымдарының тарихи-мәдени генезисі көне архетиптік қабаттарды түзген және ортақ дүниетанымның әртүрлі форматтары арқылы эволюцияланған. Оның ортақтығы – О. Смағұлов сынды ғалымдардың антропологиялық зерттеулері, Ш. Уәлихановтың этнографиялық материалдары, Г.Н. Потаниннің, Ә.А. Диваевтың ұлт танымдық жазбалары арқылы негізделеді. Бұлар қазақ ырымдарының шығу тегі туралы тұжырымдамалар жасауға мүмкіндік береді және ырымның өзінің табиғатын ашуға ықпалдаса алады. Ырымдардың тарихи генезисі: тәңіршілдік, шамандық, көне түркілік тас жазулар, т.б. рухани көздер арқылы константтар мен әмбебаптарды құрайды және негізгі мағынасын ашуды қажет етеді.

4. Э. Дюркгейм, Э. Тайлор, Дж. Фрезер, З. Фрейдтің рәсімдер туралы әлеуметтанулық-психоаналитикалық тұжырымдамалары қазақ ырымдарының мәнін ашып көрсетуге ықпалдаса алады. Олардың идеяларын басшылыққа алсақ, біз үшін қазақ дәстүрлері мен ырымдарындағы вертикальді-горизонтальді сакральді кеңістіктің моделін жаңаша құрылымдауға мүмкіндіктер ашылады. Олар тәңірлік дүниетаным философиясына тереңірек үңілуді керек етеді. Оған Пазырық қорғанындағы, Есік маңындағы және өзге де археологиялық материалдарды декодтау, космологиялық түсініктерімізді демифологизациялау, ескерткіштердегі композицияларды интерпретациялау арқылы дәйекті тұжырымдар жасауға мүмкіндіктер ашады және оны замануи мәдениетіміздегі көне «эпопеялық» архетиптер мен сабақтастық арқылы дәйектей аламыз.

5. Қазақ халының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы көне заманнан бері құрылымданған, өздігінше жүйеленген, іргелі өмірмәнділік әлеуметтік институт болғандықтан, оның ішіндегі ырымдар мен тыйымдар біз үшін құрылымдық-функционалдық талдаудың обьектісіне айнала алады. Ол талдаулар өз кезегінде: диахронды, синхронды, интерактивті қағидаларды ескеруді керек етеді. Бұл тұста, ауызша мәдениет қана емес, «Алтын жарық», Орхон-Енисей тас жазбалары, «Қорқыт ата кітабы», Бабыр, Дулати, Халид, т.б. жазба мәдениет туындыларындағы дүниетанымдық рәміздер де ырымдарды тұтастандыра қарастырып, оларды жіктеуге мүмкіндіктер береді.

6. Қазақ әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі көп қызметті құрылым, оның ішінде, ырымдарының дүниетанымдық жақтарымен қатар, өнелік-тәрбиелік қызметтері де бар. Ырымдар мен дәстүрлеріміздегі гуманизм қағидалары мен этиканың төлтумалылығы: асар, қонақжайлылық, шілдехана тойы, бесік той, т.б. анық байқалады. Олар қазақ халқындағы ырымдар арқылы тәрбие беру мен өмірлік бағдарлық жол сілтеулер бойынша шартты түрде бірізді құрылымдана алады,

негізгі мақсаттары да айқын болып келеді: сапалы ұрпақ, әлеуметтік қорғау, бала тәрбиесі, жыныстық тәрбие және т.б. Осындай институтты ашып көрсету мен ғылыми тұрғыдан зерделеу де қорғауға ұсыналатын басты тұжырымдарымыздың бірінен саналады.

7. Қазақ ырымдары қазіргі таңдағы руханиятымызды қайта жаңғырту мен ұлттық айдентикалану үрдісінде қаншалықты маңызды қызмет атқаратындығын ұсынуымыз негізгі онтологиялық шарт және олар заманмен үндескен ережелер деп те танылады: бүгінгі таңдағы шежірелік тәрбиенің – генетикалық заңдылықтарға бағынуы, аңшылықтағы физикалық тұлға дайындаудың – әскери патриоттық қыры, ат ойындары мен жылқыға қатысты ырымдардың – адам денсаулығына қатысты терапиялық қыры, табиғатты құрмет тұту дәстүрлерінің – экологиялық қыры. Бұл тек Қазақстан үшін ғана емес, жаһандық прогресс беталыстарына қатысты өзекті мәселелер алаңын құрайды.

Жұмыстың әдіснамалық және теориялық негіздері. Диссертациялық жұмыстың әдіснамалық және теориялық негізінде дәстүріміз бен мәдениетіміздегі халықтың тарихи философиясын «ырым парадигмасы» аясында қарастырдық, жазбаша деректер мен ауызша мәліметтер тарихнамалық сұрыптау мен сараптаудан өткізілді, мәдени код туралы ғылыми тұжырымдамалар негізге алынды. Сондай-ақ психоанализ, демифологизация мен тарихи-салыстырмалы, құрылымдық-функционалдық талдау, мәдени-антропологиялық жіктеулермен қатар, дескритивті, когнитивті, нормативті релятивизм, интроекция, оксидентализм, ориентализм, рефлексивизм тұрғылары қолданылды.

Жұмыстың ғылыми-теориялық және тәжірибелік маңыздылығы:

Қазіргі таңда әлемдік жаһандану үдерісінде, Қазақ елінің ұлттық кодын, идеологиясын, мәдениетін және тарихи санасын қайта жаңғырту мен адам капиталын дамыту, жаһандық құрылымдар аясында жұтылып кетпеу жолында – заманауи өркениеттік үдерістер аясындағы қазақ ырымдарын мәдени код ретінде зерттеулерге негізделген теориялық модель жасауымыз маңызды. Себебі ол мәдениет динамикасын дұрыс бағытта дамыту қажеттігінен туындайды.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі және мақұлдануы: Диссертациялық жұмыстың негізгі теориялық қағидалары мен қорытындылары автордың 6 ғылыми мақаласы арқылы талқыға ұсынылған, 3 мақала ҚР жоғары білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінде бекітілген тізімдегі журналдарда, 2 мақала халықаралық конференция материалдарының жинағында, 1 мақала тікелей тақырыпқа сай Scopus базасына енетін журналдардың бірінде жарияланған.

Зерттеу жұмысы: кіріспеден, екі негізгі бөлімнен, қорытынды, анықтамалық сөздік және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Алыс және жақын шетелдік, отандық әдебиеттерді толыққанды пайдаланылуы бойынша библиографиялық тізім 214 дереккөздерден тұрады.